

П. В. РЕКОТОВ (Запоріжжя)

Органи управління на окупованій території України (1941—1944 рр.)

Після вторгнення на територію України гітлерівці приступили до реалізації розроблених ще до початку агресії планів, згідно з якими передбачалося впровадження тут нового територіального поділу, адміністративного устрою і організації влади.

Зокрема, окуповані області були поділені на дві частини: зону цивільного і зону військового управління. Перша у політико-адміністративному відношенні підпорядковувалась імперському міністерству у справах окупованих східних областей, яке офіційно почало діяти 17 липня 1941 р. Друга, за винятком питань економічного грабунку, підлягала Головному командуванню сухопутних військ вермахту (ОКХ).

Українські землі, де здійснювалося цивільне управління, були "поділені" між польським генерал-губернаторством, Румунією та рейхскомісаріатом України*. Крим перебував під спільним управлінням цивільної адміністрації рейхскомісаріату Україна (формально) і військової адміністрації (фактично). Територія Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської (тепер — Донецька) і Ворошиловградської (тепер — Луганська) областей знаходилась в зоні військового управління.

Її структура була принципово встановлена "Особливими вказівками по забезпеченню, частина С" від 3 квітня 1941 р.¹. Відповідно до них ця зона поділялася на район армій, який складався з району бойових дій і оперативного тилового району армій, та тиловий район груп армій. Цього ж питання стосувався наказ начальника штабу Верховного головнокомандування збройних сил Німеччини (ОКВ) Вільгельма Кейтеля від 22 червня 1941 р. "Про управління в зайнятих областях СРСР", в якому, зокрема, визначалася міра компетентності відповідних органів: "Військове командування має право в цих областях використовувати повну владу і уповноважене передавати це право командуванню окремих військових груп і армій..."².

В зоні бойових дій не створювались особливі управлінські органи. Оперативні тиллові райони армій поділялися на території, які управлялися польовими комендатурами (об'єднували кілька районів) і території, де діяли місцеві (районні) комендатури. Тиллові райони груп армій поділялися на території, якими управляли дивізії охорони тилів і обласні чи головні польові комендатури, а далі — польові та місцеві комендатури, їх коменданти призначались армійським командуванням. В районах груп армій виконавча влада (щодо місцевого населення) знаходилася в руках їх командуючих, в районах армій — головнокомандування армій, в районах бойових дій — штабів армійських корпусів, дивізій, в оперативних тиллових районах армій — їх командирів.

Органи військового управління були або самостійними відділами (наприклад при польових комендатурах), або групами управління в рамках відділів оберквартирмейстера армії^{2*}. Відділ чи група позначалися номером VII. Основну "роботу" по управлінню в зоні військової адміністрації виконували місцеві комендатури, оскільки саме вони найбільше "працювали" з органами місцевого управління (території, підпорядковані райуправам і місцевим комендатурам, у більшості випадків збігалися)³. Окремих відділів управління місцеві комендатури не мали.

Органи військової адміністрації повинні були виконувати два завдання: командне і управлінське. До першого відносилось "забезпечення спокою" в окупованих районах і охорона тилів. До другого — створен-

ня, керівництво і контроль місцевих органів управління, "мобілізація резервів" для ведення війни⁴.

Організація, наприклад, місцевої комендатури повністю відповідала цим завданням. В її штат входили: комендант, його помічник, перекладачі, писарі, 10—15 зв'язкових мотоциклістів, охорона комендатури (до 30 чоловік). Першим помічником коменданта був службовець державної таємної поліції (гестапо). Відділи, як структурні одиниці, відповідали напрямкам діяльності цього органу: військовий, поліції та каральних органів, сільськогосподарський (включав посади агронома і зоотехніка), транспортний, реєстрації та прописки населення, у справах військовополонених. Крім того, комендант користувався послугами сітки інформаторів⁵. Отже, глибокими організаційними перетвореннями і налагодженням всеохоплюючої системи експлуатації в зазначеній зоні ці органи практично не займалися.

Це підтверджують і "Основні положення про військову адміністрацію на підпорядкованій території армійського тилового району", де сказано: "Перед військовою адміністрацією стоїть завдання підготувати здійснення політичних планів імперського уряду на захопленій території. Всі заходи, здійснені в цій області, в першу чергу повинні бути направлені на те, щоб були забезпечені потреби німецьких і румунських військ. Детальна організація органів місцевого управління залишається завданням для цивільної адміністрації, яка пізніше змінить військову"⁶.

Вертикальна структура системи органів військового управління була явно перевантаженою. Наприклад, якщо треба було провести "в життя" наказ ОКХ, то він проходив через 6 німецьких інстанцій і 2—3 інстанції органів місцевого управління. Що стосується горизонтальної структури: район бойових дій — оперативний тил район армій — тил район групи армій — зона цивільного управління, то тут не можна не помітити перебільшення. Ця організація була розрахована на більш глибоке просування вглиб території СРСР. Та перебіг подій вніс свої корективи.

Вже 17 липня 1941 р. Гітлер підписує наказ про введення цивільного управління на окупованих східних територіях¹. Відповідне міністерство очолив Альфред Розенберг, який до цього, з 20 квітня 1941 р., був уповноваженим фіурера у східноєвропейському регіоні. Вихідець з прибалтійських німців, він досить вільно володів російською мовою. Член НСДАП з 1919 р., генерал СС і СА (охоронні і штурмові загони нацистської партії), був одним з ідеологів расової теорії, яку взяв на озброєння фашизм.

Необхідність введення нової системи управління, адміністративно-територіального поділу на окупованій території і, фактично, напрямки діяльності окупаційної адміністрації були обгрунтовані і визначені Гітлером на нараді, що відбулася в ставці Верховного головнокомандуючого 16 липня 1941 р.: "Тепер перед нами стоїть завдання розрізати територію цього величезного пирога так, як це нам потрібно, з тим щоб зуміти: по-перше, панувати над нею, по-друге, управляти нею, по-третє, експлуатувати її"⁸. Апарати "східного" міністерства і підлеглого йому рейхскомісаріату Україна відповідали цим поставленим цілям.

До складу міністерства окупованих східних областей входив департамент у справах України і Прибалтики, який поділявся на ряд управлінь (головних відділів). Найбільш важливими з них були чотири. Політичне, очолюване Г. Лейббрандтом (у березні 1944 р. реорганізоване у Головний політичний штаб). На нього було покладено завдання розробки і постановки політичних принципів і директив по управлінню окупованими областями. Адміністративне, очолюване Л. Рунге. Займалося питаннями організації управління окупованими областями в усіх сферах діяльності. Господарське (економічне), керівник — Г. Шлоттерер. Координувало організацію виробництва й використання промислової і

сільськогосподарської продукції в окупованих областях. Технічне, очолюване Ф. Шютце, структурно включало групи, які відали загальними питаннями, водним господарством, будівництвом (промисловим, шляхів) та ін. Крім названих, відомими є також управління кадрів, культури, преси та пропаганди⁹.

Хоча управління окупованою територією доручалося згаданому міністерству, поліцейська влада зосереджувалася в руках рейхсфюрера СС і начальника поліції Німеччини Генріха Гімлера, з яким міністерство знаходилося у тісному контакті і фактично співуправляло з ним¹⁰.

20 серпня 1941 р. Гітлер затвердив декрет, згідно з яким було утворено рейхскомісаріат Україна¹¹. Очолив його Еріх Кох, який свого часу зарекомендував себе активним провідником ідей націонал-соціалізму, займаючи важливі як у внутрішньополітичному, так і в зовнішньополітичному житті пости гауляйтера (керівник нацистської організації в гау, що відповідало області) з 1928 р. і оберпрезидента Східної Пруссії з 1933 р. Тут він отримав багатий досвід у національній боротьбі та боротьбі з комуністичним рухом. Користуючись повною довірою Гітлера, мав можливість при вирішенні питань окупаційної політики в рейхскомісаріаті зноситись з ним безпосередньо, минаючи заступника і постійного представника міністра на окупованій території А. Мейера та самого міністра А. Розенберга^{3*}.

Рейхскомісаріат фактично почав діяти з 1 серпня 1941 р. Коли фронт і зона бойових дій достатньо віддалялися, частину зони тилу груп армій передавали цивільній адміністрації. Саме тому рейхскомісаріат, який на час свого створення у серпні 1941 р. мав лише 71 тис. кв. км, вже 20 жовтня того ж року мав 176 тис. кв. км, а 16 листопада — 235 тис. кв. км. Найбільшу ж площу він охоплював за даними на 1 січня 1943 р. і становив 339 275 кв. км¹² (проти 533,3 тис. км — площі України напередодні війни).

Займаючи основну частину українських земель, рейхскомісаріат складався з шести генералбецирків (генеральних округів): Волинь (центр — Рівне, площа 80508 кв. км, кількість жителів — 4212 тис. чоловік); Житомир (64800 кв. км, 2917 тис. чол.); Київ (71790 кв. км, 4456 тис. чол.); Миколаїв (46880 кв. км, 1920 тис. чол.); Таврія (центр — Мелітополь, 22900 кв. км, 662 тис. чол.); Дніпропетровськ (52398 кв. км, 2373 тис. чол.)¹³. Вони управлялися генералкомісарами, які стояли на чолі генералкомісаріатів і, як правило, мали досить високі чини в СС, СА, належали до вищого партійного чиновництва чи займали раніше високі пости в адміністративному апараті Німеччини: Шуленберг (Київ) — урядовий президент, Фрауенфельд (Таврія) — гауляйтер, генеральний консул, Клемм (Житомир) — урядовий президент, Шене (Волинь) — обергрупенфюрер СА^{4*}, Отатерман (Миколаїв) — обергрупенфюрер СС і СА¹⁴.

Генералбецирки поділялися на 114 крайзгебітів (округів), які включали в себе 434 райони (у довоєнних кордонах). Виділялися 5 крайзгебітів "міського типу" (управлялися штатткомісаріатами), які очолювали генералкомісари; Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Кам'янське. Іншими містами керували штатткомісари, невеликими (їх було 25) — ортскомісари, на чолі відповідних комісаріатів¹⁵.

Персонал цих органів був німецьким, окрім нижчих технічних посад. Рейхскомісар і генералкомісари призначалися Гітлером, гебітскомісари, штатт- і ортскомісари — рейхсміністром Розенбергом.

Таким чином, на окупованій українській території в зоні цивільного управління, як і в військовій адміністративній зоні, було введено новий територіальний і адміністративний поділ. Генералбецирки звичайно включали кілька областей, крайзгебіти — кілька районів (що не відповідало колишнім областям). До рейхскомісаріату Україна увійшли південні

райони Брестської, Пінської та Поліської областей БРСР, що порушило територіальну цілісність республік.

Структура центрального управлінського апарату рейхскомісаріату була такою. Рейхскомісару підлягали: його заступник, референт, ад'ютант, начальник інформаційної служби, приватканцелярія. В апараті були прикомандировані: вищий СС і поліцайфюрер, моторизована рота, зв'язковий офіцер військового командування, уповноважені з іноземних справ, пошти та залізниць. Організація адміністративного апарату рейхскомісару в основному повторювала структуру міністерства Розенберга і складалася з 4-х головних управлінь: центрального, політичного, господарського та технічного. Сукупність їх структурних одиниць — відділів та підвідділів — дає уявлення про широту сфери і величину кола питань, які піддавались управлінню і вирішенню окупантами.

Центральне управління складалося з 9 відділів (особового складу, господарчого, бухгалтерії, заготівель і постачання, архівного, обліку, житлового, харчування, головного бюро) і займалося організацією управління в рейхскомісаріаті. Політичне управління включало 14 відділів: загальний, поселенської, культурної політики, господарчої та робочої і соціальної політики, юнацтва, жіночий, загальної пропаганди, праці, медичний, ветеринарний, юридичний, фінансовий, науки та мистецтва, загального керівництва. Це управління займалося впровадженням політичних принципів і директив по адмініструванню. Господарське і технічне управління вирішували питання забезпечення, організації виробництва і використання промислової і сільськогосподарської продукції в рейхскомісаріаті і мали не менш розгалужену організацію¹⁶.

Переважна більшість відділів головних управлінь включала численні підвідділи. Наприклад, продовольства і сільського господарства (підвідділи: земельно-правової і земельної політики, державних помість, товариств, ринковий, сільськогосподарських поселень); науки і мистецтва (підвідділи: шкільний, вищої школи, книжковий, сценічного, образотворчого мистецтва); загальної пропаганди (підвідділи: пропаганди, радіо, преси, кіно, іноземних зв'язків, господарського вербування, виставочний, обслуговування військ) та ін.¹⁷

Структура третьої і четвертої нижчестоячих ланок основного німецького апарату управління — генералкомісаріату і гебітскомісаріату — передбачала однойменні управління і відділи, за винятком деяких відхилень. Вона була подальшою спрощеною формою міністерства Розенберга. Різниця полягала в тому, що деякі підвідділи об'єднувались, а інші, навпаки, розділялися, що не було істотним відносно виконуваних ними функцій.

Щодо якісного складу німецьких окупаційних органів показовим є свідчення начальника поліції безпеки і СД генералбецирку Київ, який у доповіді Головному управлінню імперської безпеки (РСХА) в Берліні писав: "...Відповідальні посади в німецьких установах зайняті працівниками з двокласною освітою. І вони часто навіть у розумовому відношенні не тотожні українцям, з якими їм доводиться мати справу"¹⁸. Хоча далеко не для всіх випадків таке становище було характерним.

Як видно, типова структура німецького адміністративного апарату рейхскомісаріату Україна відрізнялася чималою громіздкістю. Зовні в ній можна углядіти значну широту охоплення найрізноманітніших галузей державної діяльності. Особливо це помітно у порівнянні з управлінськими органами зони військової адміністрації. Однак врахування тільки зовнішнього боку структури означало б перекручення дійсності. Практична діяльність цих органів, спрямована на поневолення населення окупованих територій, показала, наскільки не випадковою і зловісною була наявність у їх структурі єврейського підвідділу, розподіл відділів юнацького та жіночого на підвідділи німецький, фольксдойче та нені-

мецький, наявність підвідділів поселенської політики, сільськогосподарських поселень, монополій, господарського вербування, трудової повинності, примусової праці. Всі інші структурні підрозділи, як би вони зовні не виглядали, кінець кінцем, мали на меті організацію проведення матеріального і морального пригнічення населення на території рейхскомісаріату Україна, встановлення "порядку", який відповідав би поставленим агресором цілям.

Окрім німецького окупаційного апарату, на захопленій території України були створені органи місцевого управління (самоуправління). Їх організація у військовій зоні спиралася насамперед на колишній адміністративний поділ, обмежуючись селом, общиною (сільською і міською) і районом. Подальший адміністративний поділ не відповідав доокупаційному: з одного боку, з політичних міркувань, з іншого — внаслідок незбігу територій німецьких військових органів з територіями колишніх областей (польові комендатури контролювали по кілька колишніх районів, які після передачі управління цивільній адміністрації рейхскомісаріату становили основу крайзгебітів).

Отож кордони колишніх районів і общин були збережені, оскільки це влаштувало окупантів з адміністративної і господарської точки зору, а також тому, що населення звикло до них. Як виняток, з'являлися відхилення, наприклад, там, де ситуація, пов'язана з рухом Опору, вимагала втручання кількох місцевих комендатур. Тоді для забезпечення єдності керівництва боротьбою проти партизанів і підпільників і адміністративного з одного утворювали два райони, а їх кордони проходили по кордонах місцевих комендатур.

В журналі бойових дій № 1 стосовно становища з місцевою адміністрацією на території фронтового оперативного тилу групи армій "Південь" записано: "Для того, щоб не завдати шкоди майбутній політиці, всі об'єднання, які виходять за рамки одного району, було заборонено. Забороняється призначати окружних керівників; міліція і інші допоміжні організації повинні обмежуватись рамками району"¹⁹. Таке становище було збережено і в рейхскомісаріаті Україна.

Сільські, общинні, районні і міські управи (управління) організовувались одразу по всій зоні військової адміністрації до самої лінії фронту. На чолі районів стояли начальники райуправ, общинами управляли бургомістри. Оскільки в сільську общину входило кілька сіл, то під общиною мається на увазі об'єднання сіл (територія колишньої сільради), в кожному з яких "працювали" старости. У рейхскомісаріаті ця система була збережена.

В руках начальника райуправи (районного управляючого) знаходилося загальне керівництво районом. Він ніс політичну відповідальність за всі підлеглі йому місцеві заклади, господарство і управління, повинен був забезпечувати "спокій і безпеку" на підпорядкованій території, боротися з проявами саботажу, диверсіями, непокорю окупаційній владі, організувати "вилучення" продукції для рейху та задовольняти потреби армійських підрозділів.

Керівник району призначався і звільнявся з посади за пропозицією польової комендатури, командуючого оперативного тилового району армії чи групи армій²⁰, а у рейхскомісаріаті — коменданта місцевої комендатури чи гебітскомісара. Цю посаду займали здебільшого люди, які вже зарекомендували себе "політично надійними" і активними прибічниками окупантів. Спочатку, коли становище на фронтах було сприятливим і не так активно проявляв себе рух Опору, особливих проблем з формуванням районних управ не спостерігалось. Їх склад був досить різноманітним, хоча при комплектуванні виконавчого апарату (відділів і управлінь) гітлерівці намагалися добирати працівників з колишніх службовців чи осіб, які були знайомі з роботою цих органів.

Структура міськ- і райуправ передбачала такі основні відділи: загального управління, поліцейський, шкіл і культурних закладів, охорони здоров'я, ветеринарний, фінансовий, будуправління, промисловий, постачання і забезпечення робочою силою. З часом з'явився ще один відділ — пропаганди²¹. Їх керівники звичайно призначалися начальником райуправи за згодою польової чи місцевої комендатури. На початку окупації, коли німецьке військове управління не уявляло собі потреб в кількості "місцевих кадрів", керівники районів (і бургомістри) часто "проштовхували" на більш вигідні посади своїх людей та родичів, з чим довелося боротися комендатурам та, пізніше, гебітскомісарам рейхскомісаріату.

Другою за значенням особою органів місцевого управління був бургомістр. Для своєї території його завдання відповідали завданням начальника райуправи для району. Таким же був і порядок призначення та звільнення з посади. Як і керівники районів, бургомістри підлягали перевірці на політичну благонадійність польовою жандармерією, гестапо чи безпосередньо комендатурою і в подальшому знаходилися під наглядом цих та інших німецьких органів. Таким був порядок як у зоні військової адміністрації, так і в рейхскомісаріаті Україна. В розрахунок бралось, чим займалися кандидати в бургомістри до цього. Наприклад, в наказі по 112 піхотній дивізії від 27.08.1941 р. вказувалося: "Голів колгоспів і радгоспів, враховуючи завдання в сільському господарстві, по можливості бургомістрами не призначати"²². Перших же бургомістрів призначали війська після захоплення населених пунктів. Вони керувалися здебільшого зовнішніми проявами кандидатів і не мали досить часу для їх перевірки. Військове ж управління, яке йшло за армією, а тим більше німецька цивільна адміністрація рейхскомісаріату, часто замінювали потім людей, призначених спочатку. Та без призначення бургомістрів одразу ж після вступу військ не можна було обійтися, оскільки на них відразу лягали обов'язки задоволення потреб підрозділів вермахту.

При заміщенні посади вони давали письмове зобов'язання виконувати всі розпорядження німецьких властей і відстоювати їх інтереси. В чому ж вони полягали? Уявлення про це дає звернення начальника оперативного тилу групи армій "Південь" до бургомістрів: "...Організуйте охорону продуктів полеводства від псування і крадіжок, турбуйтеся про здачу зерна, молока, масла, яєць, овочів, фруктів, птахів, тварин і т. п.... Здійснійте підтримку керівників сільськогосподарських підприємств у справі забезпечення робочою силою і кіньми для збирання врожаю і для осінніх польових робіт"²³.

У великих містах, які не були районними центрами, апарат бургомистра складався з тих же відділів, що й апарат райуправи.

Нижчою інстанцією місцевого управління була сільська управа, на чолі якої стояв староста. Останнього, як правило, призначав бургомістр, який і відповідав за його благонадійність. Практична робота сільуправ іноді зводилася до бухгалтерської роботи, але в більшості випадків, і це характерно для України, внаслідок труднощів зі зв'язком, протяжності території і, головне, активного опору населення окупаційній політиці робота в селах часто виходила далеко за рамки обсягу, що передбачався.

Справи управління вимагали докладання таких зусиль, що в багатьох районах окупантам довелося виплачувати старостам платню. Спочатку ж вони працювали на громадських засадах.

Староста зі своїм помічником і бухгалтером та підпорядкованими управі поліцейськими повинні були проводити "в життя" розпорядження німецьких адміністративних органів та бургомистра і начальника райуправи (наприклад, реєструвати прибулих, вести облік місцевого населення, збирати податки, забезпечувати військові поставки, надавати

робочу силу, гужовий транспорт, квартири та ін.). Крім того, вони допомагали німецьким каральним органам у проведенні розшуку червоноармійців, командирів, політпрацівників, парашутистів, партизан та ін., виявленні осіб, що дають їм притулок. Сільська управа забезпечувала вилучення у населення зброї, боєприпасів, радіо- і фотоапаратів, розшук продовольчих військових складів, організацію дотримання світломаскування, прибирання вулиць, поховання трупів, проведення сільськогосподарських робіт, залучення населення на будівельні та шляхові роботи, проведення антиєврейських обмежень і репресій та ін.²⁴

Органи місцевого управління діяли в умовах повної підконтрольності і залежності від німецьких адміністративних і поліцейських окупаційних органів. Це виявлялося як у порядку заміщення посад, так і в тому, чим керувалися місцеві органи в своїй діяльності. Адже на багатьох наказах і розпорядженнях місцевих властей зазначалося: "Підстава: наказ німецького командування".

Характерним був і порядок проходження і виконання наказів. В зоні військової адміністрації у справах, що мали військове значення, вказівки польової комендатури адресувалися безпосередньо місцевій комендатурі, а райуправа в міру необхідності і можливості ставилася до відома. У таких випадках місцева комендатура відповідала і звітувала про виконання. У важливих справах невійськового значення все було навпаки, причому місцева комендатура мала право контролю над райуправами (наприклад, могла вимагати надання копій всієї вхідної і вихідної документації).

В рейхскомісаріаті ж райуправа отримувала вказівки і була підконтрольна як військовим органам (комендатурам), так і органам цивільної адміністрації (гебітскомісаріатам).

19 серпня 1941 р. кондуктор (керівник держави) Румунії маршал Іон Антонеску при попередньому погодженні з Гітлером видав декрет про введення румунської адміністрації на території між Дністром і Бугом, офіційно названої в ньому "Трансністрією". Своїм повноважним представником кондуктор призначив професора Г. Алексану²⁵.

Через кілька днів, 27 серпня, німецька військова місія в Румунії вручила румунському генштабу інструкцію про функції окупаційних військ. Згідно з нею румунська армія зобов'язана була забезпечити охорону військових і промислових об'єктів, шосейних та залізничних шляхів, мостів, аеродромів, портів, телефонного та телеграфного зв'язку і, головне, "запобігти повстанням, страйкам, саботажу, шпіонажу..." Антонеску було запропоновано виділити для цього 9 військових з'єднань. "Для зв'язку, розвідки і використання на випадок повстання" рекомендувалося надати їм три ескадрильї²⁶. Отже, іншими словами, на румунську армію покладалися каральні функції, в першу чергу — боротьба з партизанським рухом.

На початку вересня 1941 р. в Бухаресті було опубліковано декрет, який визначав статус і устрій Бессарабії та Буковини. "Уповноважені" генерала Антонеску по управлінню ними відповідно генерали К. Войкулеску і К. Колотеску стали називатися губернаторами. Адміністративний апарат губернаторств розподілявся по управліннях, які називалися директоратами (дирекціями). Органами управління були новостворені повітові префектури, волосні претури та сільські і міські примари²¹.

На відміну від Бессарабії і Буковини, "Трансністрія" формально до складу Румунії не входила. У відповідності з "Угодою про забезпечення безпеки адміністрації і економічної експлуатації території між Дністром і Бугом (Трансністрія) та Бугом і Дніпром (область Буг-Дніпро)", яка була підписана 30 серпня 1941 р. у Бендерах між представниками німецького і румунського командування, фашистська Румунія отримала лише німецький мандат на здійснення тимчасової "адміністрації і економічної експлуатації" території між Дністром і Бугом.

Загальна структура управління "Транснїстрією" була також змінена. Губернаторство подїлялося на 13 округів (повітів), якими керували префекти. Вони, в свою чергу, склалися з 65 районів (волостей), очолюваних преторами. Міські і сільські управи (примарії) на чолі з примарями були нижчою ланкою управління.

Зв'язок румунського керівництва з губернаторами, а також управління окупаційною адміністрацією, координацію її діяльності здійснював створений при кабінеті міністрів так званий "військово-цивільний" кабінет для адміністрації Бессарабії, Буковини і "Транснїстрії" (КББТ), очолюваний генеральним секретарем румунського уряду.

Те, що губернаторства Бессарабія і Буковина (офіційно оголошені "румунськими провінціями") і окупована "Транснїстрія" були підпорядковані єдиному органу — КББТ, свідчить про те, що правителі Румунії не виділяли різницю між губернаторствами. На їх території ввели законодавство "Старого королівства", пости в центральних апаратах, а також всі посади префектів і преторів довірили його уродженцям. Адміністративний устрій був змінений і став практично однаковим у трьох новостворених губернаторствах.

Щодо чотирьох західних областей України, то вони з 1 серпня 1941 р. увійшли до генерал-губернаторства, очолюваного Гансом Франком, як його п'ятий дистрикт. Журнал "Дас генералгубернемант" № 12 за 1941 р. повідомляв: "...Галичина стала частиною генерал-губернаторства... Генералгубернатор по волі фюрера відновив суверенітет германського рейху в Галичині"²⁸.

Дистрикт в адміністративно-територіальному відношенні ділився на окружні староства (крайзгауптманшафти), округи (бецирки) та сільські общини (ландгемайнди). Всього на території дистрикту було утворено 17 крайзгауптманшафтів та так званих "виділених міст" (крайзфрайштадтів), які прирівнювалися до них за значенням. Крайзгауптманшафти мали від двох до п'яти округів²⁹.

Війтами, бургомїстрами сільських і міських общин та старостами сіл були звичайно українці. У ці органи місцевого управління та на нижчі посади німецьких адміністративних органів (як і в рейхскомісаріаті Україна), також приймалися українці. В цьому була істотна відмінність від становища на українських землях у складі Румунії. Там місцеві органи наполегливо румунізувались.

Очоловав дистрикт губернатор (спочатку Карл Ляш, а з березня 1942 р. — бригаденфюрер СС^{5*} Отто Вехтер). У своєму підпорядкуванні він мав "СС і поліцайфюрера" та "шефа управління губернаторства", якому підлягали адміністративні органи. Галузева спрямованість їх діяльності була фактично такою ж, як і в рейхскомісаріаті.

У розпорядженні генерал-губернатора Г. Франка від 1 серпня 1941 р. про організацію адміністрації в дистрикті Галичина сказано: "Діючі до цього часу закони і права втрачають свою силу, оскільки вони суперечать адміністрації німецького уряду"⁵⁰. Слідом тут було введено німецьке кримінальне право та каральні приписи, застосовувані до місцевого населення³¹. Вони регламентували застосування права помилування, "німецького привіту", "вживання" німецьких державних гербів, впроваджували нову "побудову виміру справедливості в Галицькій області", встановлювали покарання злочинів, проступків і переступів" (правопорушень) та заходи "забезпеки і поправи" (попередження і виправлення) тощо.

Таким чином, в цілому діяльність німецьких і румунських адміністративних органів в розглядуваних окупаційних зонах була спрямована на здійснення жорстокого колоніального управління. Відмінність полягала у тому, що адміністрація військової зони повинна була забезпечити у

першу чергу "замирення" окупованих районів, підготувати основу для діяльності цивільної адміністрації і, головне, організувати постачання фронтових підрозділів вермахту всім необхідним за рахунок місцевих ресурсів. На території ж рейхскомісаріату Україна робота адміністрації зосереджувалася на всеохоплюючому довгочасному і "грунтовному" використанні в інтересах Німеччини захоплених областей України. При цьому ці заклади мали набагато складнішу структуру, порівняно з військовою адміністративною зоною, що відповідало поставленим завданням. Органи місцевого управління мали практично однакову організацію як тут, так і в рейхскомісаріаті, перебували в цілковитій залежності від німецької адміністрації і відігравали активну роль у проведенні окупаційної політики. Те ж саме можна сказати про їх роль і в інших районах України у складі польського генерал-губернаторства та Румунії (формально і фактично).

Для дистрикту Галичина, як і для рейхскомісаріату Україна, головним завданням органів цивільного управління було здійснення окупаційної політики, виходячи з "інтересів Німеччини", про що йшла мова ще в оперативних директивах для цивільного управління ("Коричнева папка"): "Цей вищий принцип повинен стояти на першому місці у всіх заходах і рішеннях"³².

Саме від цього відштовхувалися німецькі і румунські окупанти, здійснюючи фактичну анексію частин території України, утворивши рейхскомісаріат Україна, дистрикт Галичина у складі польського генерал-губернаторства, губернаторства Бессарабія і Буковина у складі Румунії, передаючи адміністрування "Трансністрією" Румунії (не відкидаючи при цьому можливість приєднання її до рейху) та забезпечуючи здійснення окупаційного режиму власною цивільною адміністрацією поряд з військовими та каральними органами.

"Забезпечення спокою" ("упокорення") і "мобілізація резервів" в зоні військової адміністрації, а також "панування", "управління" і "експлуатація" в цивільній адміністративній зоні означали грабїж і терор місцевого населення, що було можливе лише за допомогою каральних органів (гестапо, служби безпеки (СД), таємної польової поліції (ГФП), німецької польової та румунської жандармерії, сигуранци^{6*}), поліцейських формувань (охоронної (шутцполіцай) та поліції порядку (орднунгсполіцай), служби порядку, української допоміжної та румунської поліції), військ СС, підрозділів вермахту і держав-союзниць тощо³³.

Введена система "окупаційного законодавства і судочинства" спиралась на суди, які були придатками каральних органів. На захоплені райони поширювалось німецьке кримінальне право. У зоні військового управління, наприклад, переслідування за кримінальні злочини не політичного характеру мало проводитись місцевими комендатурами. Але фактично цим займалися поліція безпеки і СД, де, як зазначив один із слідчих, допити зводились до биття і застосування тортур до всіх без винятку арештованих для отримання зізнання, незалежно від того, винні вони чи ні³⁴.

Нескладні цивільні справи мали розглядатися у так званих "мирових судах", де "попереднє слідство" проводилося службою порядку, вона ж виконувала і роль звинувачувача, а вироки виносились на основі "природного відчуття справедливості і моральності"³⁵. Таке здійснення "правосуддя" практично не відрізнялося від позасудових розправ, дозволених за розпорядженням В. Кейтеля³⁶.

Органи управління поряд зі спеціальними і каральними підрозділами були провідниками терористичної і грабїжницької політики. В окупованих районах вводилася комендантська година, обмежувалося пересування населення, можливість вільно змінити місце проживання. Оку-

пацийна адміністрація здійснювала насильницьке переселення місцевих жителів з метою створення поселень німецьких колоністів. У багатьох населених пунктах для осіб ненімецької національності заборонялося обслуговування в магазинах, кафе, ресторанах, перукарнях, користування залізничним транспортом, електрикою, телеграфом, поштою. Недотримання цих обмежень та заборон суворо каралося. Наприклад, наказ райкомендатури у Рівному оголошував: "Хто при перевірці після 8 годин вечора у своєму будинку не буде зустрінутий, того будинок буде спалено"³⁷.

Дістало вжитку заохочення всілякими винагородами доносів. Використовуючи їх та спираючись на місцеві органи влади і поліцію, німецька й румунська адміністрація, залучаючи каральні органи, послідовно здійснювала винищення партійного і радянського активу, передовиків виробництва, представників інтелігенції. Для цього, а також для боротьби з рухом Опору, широко застосовувалась система заложництва. Проведення каральних експедицій проти партизан не обходилося без участі окупаційних органів влади, оскільки було одним з їх завдань (збирання інформації про непокірних, надання власних поліцейських формувань, транспорту, організація охорони і проведення страт). Застосування тактики "спаленої землі" для боротьби з партизанами та при відступі гітлерівців супроводжувалося масовим винищенням мирного населення, планомірним руйнуванням населених пунктів, що також не обминало окупаційну адміністрацію. Відкритий геноцид доповнювала продовольча політика, спрямована на організацію штучного голодомору. Страти заложників, знищення мирних жителів проводилися з безмежною жорстокістю, що мало на меті залякати населення, створити відчуття приреченості, добитися покори будь-якою ціною. Так, за свідченням орткоменданта Валлізера під час проведення каральної експедиції по ліквідації партизан у с. Расках, "одразу було поставлено питання таким чином, що немає необхідності проводити яку-небудь перевірку, а треба знищити цілком і повністю все село"³⁸.

Окупаційна влада докладала чимало зусиль для введення трудової повинності на загарбаній території, забезпечуючи роботу бірж праці, що була далеко від організації вільного найму, а зводилася до здійснення примусової реєстрації і використання робочої сили шляхом застосування штрафів, ув'язнень, конфіскацій майна, тілесних покарань та фізичного знищення громадян з причини оголошення їх "саботажниками". Вивезення сотень тисяч людей до рейху^{7*} відбувалось у тісній взаємодії уповноважених "Імперського бюро по використанню робочої сили", очолюваного обергрупенфюрером СС Фріцем Заукелем, з відділами та біржами праці при застосуванні методів полювання на людей.

Колоніальна експлуатація економіки України шляхом проведення хижацької фінансової, податкової політики, сприяння військово-економічним органам, товариствам і компаніям "Східного штабу економічного керівництва" — це ще одна сфера діяльності окупаційних органів управління. За їх підтримкою діяли підрозділи "оперативного штабу Розенберга", "батальйон Ріббентропа", "трофейні комісії" румун, які займалися розкраданням і нищенням надбань української та світової культури, що поряд з руйнуванням системи освіти та інтенсивною ідеологічною обробкою доповнювало морально-політичне і духовне пригнічення населення³⁹.

Суворе ставлення до українців було вимогою численних наказів, директив та інструкцій, в одній з яких говорилося: "Поширене серед німців прагнення прищеплювати населенню іншої країни свої звичаї, форми і звички з метою підвищення його загального життєвого рівня... необхідно тут категорично заборонити"⁴⁰. Та коли б справа обмежувала-

ся тільки цим. В дійсності ж самі окупанти засвідчили: "На Україні управління здійснюється лише методом терору"⁴¹.

В цілому ж фашистський окупаційний режим, встановлений в Україні, був злочинною військово-поліцейською та адміністративно-господарською системою органів і заходів, спрямованих на колонізацію і анексування окупованих областей, ліквідацію в них національної державності, масову депортацію, терор та геноцид місцевого населення, економічне пограбування і знищення національної культури.

* До генерал-губернаторства, була включена територія Дрогобицької, Львівської, Оганіславської (нині Івано-Франківська) і Тернопільської (без північних районів) областей, об'єднана в дистрикт Галичина з центром у м. Лемберзі (Львів).

До Румунії відійшли: Ізмаїльська область (у складі губернаторства Бессарабія); Чернівецький, Хотинський, Сторожинецький повіти Чернівецької області (у складі губернаторства Буковина, центр — Чернівці); Одеська, південна частина Вінницької і західні райони Миколаївської області (у складі губернаторства "Трансністрія", центр — з 19 серпня по 17 жовтня 1941 р. — Тирасполь, а потім — Одеса).

Рейхскомісаріат Україна з центром у Рівному об'єднував територію Рівненської, Волинської, Кам'янець-Подільської, Житомирської, північних районів Тернопільської та Вінницької областей з м. Вінницею, Київської, Полтавської, Миколаївської (без західних районів), Кіровоградської, Херсонської, Запорізької і Дніпропетровської областей.

¹ Історія застерігас: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загартників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1986. — С. 20, 21.

² Центральний державний архів вищих органів державної влади і органів державного управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 4620, оп. 3, спр. 264, арк. 19.

^{2*} Терміни "група" і "відділ" в службовому спілкуванні не завжди чітко розмежувалися.

³ ЦДАВО України, ф. КМФ 8, оп. 1, спр. 12, арк. 97.

⁴ Там же, спр. 143, арк. 172, 175.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 533, арк. 47.

⁶ ЦДАВО України, ф. КМФ 8, оп. 2, спр. 412, арк. 52.

⁷ Історія застерігас... — С. 26—29.

⁸ Преступные цели — преступные средства. Документи об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1944 гг.). — М., 1968. — С. 20.

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 33, арк. 1—2.

¹⁰ Преступные цели — преступные средства... — С. 59—60.

¹¹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.: В 3-х томах. — К., 1975. — Т. 1. — С. 331.

^{3*} Через це проявилися досить складні стосунки з останнім, як з причин особистого характеру (Кох заявляв, що "Розенберг — емігрант і не може представляти політику рейху як справжній німець"), так і з причин розбіжностей у поглядах на методи здійснення окупаційної політики (Кох був прибічником гранично жорстких методів), хоча принципових протиріч з ключових питань колонізаторської стратегії у них не було (ЦДАВО України, КМФ 8, оп. 1, спр. 11, арк. 4, 11).

¹² Ко с и к В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. — Париж. Нью-Йорк. Львів. 1993. — С. 175.

¹³ Газ. "Волинь". 25 лютого 1943 року; ЦДАВО України, КМФ 8, оп. 1, спр. 182, арк. 39.

^{14*} Відповідало званню генерал-лейтенанта вермахту.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 533, арк. 5; ЦДАВО України, КМФ 8, оп. 1, спр. 38, арк. 120.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 239, арк. 2.

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 142, арк. 27—32.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 239, арк. 13—14.

¹⁸ Цит.: Ко в а л ь М. В. Україна: 1939—1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995. — С. 91.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. КМФ 8, оп. 2, спр. 150, арк. 166.

²⁰ Там же, спр. 412, арк. 52.

- ²¹ Державний архів Запорізької області, ф. 1433, оп. 1, спр. 268, арк. 4—5; ЦДАВО України, КМФ 8, оп. 2, спр. 332, арк. 17; ЦЦАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 5, арк. 14—15.
- ²² ЦДАВО України, ф. 1, оп. 22, спр. 33, арк. 6.
- ²³ ЦЦАВО України, КМФ 8, оп. 2, спр. 147, арк. 77.
- ²⁴ Там же, ф. 4620, оп. 3, спр. 285, арк. 2—3, 61; спр. 262, арк. 12; ЦЦАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 528, арк. 6; ф. 166, оп. 2, спр. 24, арк. 2.
- ²⁵ Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов в 3-х т. — Одесса, 1950. — Т. II. — С. 5.
- ²⁶ Л е в и т И. Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация революции (I.EX. 1939—19.XI. 1942).— Кишинев, 1981. — С. 171—172.
- ²⁷ К о м а р н и ц ь к и й С. І. Радянська Буковина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945. — К., 1079. — С. 30.
- ²⁸ ЦЦАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 239, арк. 22.
- ²⁹ Там же, спр. 312, арк. 23.
- ^{5*} Відповідало званню бригадного генерала вермахту.
- ³⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. — К., 1963. — С. 26.
- ³¹ Див.: Німецькі карні приписи, що діють у Генерал-Губернаторстві (вибір). — Краків, Львів, 1943.
- ³² ЦЦАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 142, арк. 38.
- ^{6*} Румунська контррозвідка.
- ³³ Див.: М е д в е д о к П. В. Щодо структури нацистських каральних органів на окупованій території України // Україна у другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (27—28 жовтня 1994 р.). — К., 1995. — С. 120—123.
- ³⁴ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944. Кн. 1. — К., 1985. — С. 120.
- ³⁵ ЦЦАВО України, КМФ 8, оп. 2, спр. 332, арк. 60.
- ³⁶ Історія застерігас... — С. 21—25.
- ³⁷ ЦЦАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 7, арк. 7.
- ³⁸ Київський процес: Документи та матеріали. — К., 1995. — С. 37.
- ^{7*} За даними різних джерел, кількість вивезеного українського населення становить від 2,2 до 2,5 млн. чоловік.
- ³⁹ Див.: К о в а л ь М. В. У битві з фашизмом. — К., 1964. — С. 17—52.
- ⁴⁰ Цит.: К о в а л ь М. В. Україна: 1939—1945... — С. 93.
- ⁴¹ Цит.: Народная война в тылу фашистских оккупантов... — С. 151.

С. В. ГЕРЕГОВА (Чернівці), Т. В. МАРУСИК (Чернівці)

Розвиток вищої освіти в західному регіоні України (друга половина 40-х—перша половина 50-х рр. ХХ ст.)

Сьогодні, коли в Україні освіта, і зокрема, вища, перебуває у кризовому стані, особливої актуальності набуває дослідження освітянських процесів, що відбувалися в різних регіонах нашої країни протягом її багатомілітарної історії.

На рубежі 30—40-х рр. нашого століття, коли Західна Україна, Північна Буковина, Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії були включені до складу Радянського Союзу, різко посилюється політичне розмежування серед місцевої інтелігенції, особливо серед наукових та науково-педагогічних кадрів. Частина з них емігрувала до Польщі та Румунії, переважна більшість зайняла очікувальну позицію, а певні верстви української інтелігенції підтримали радянську владу і пов'язані з нею зміни, швидко включилися в процеси "радянізації" новоутворених західних областей України.

Безумовно, українській еліті було відомо про трагічні збочення, деформації й відхилення у соціалістичному будівництві в радянській Україні, зокрема, про необґрунтовані й жорстокі репресії, голод 1932—1933 рр., проте справжніх причин того, що відбувалося, вона не знала. Більше того, як зазначав у своєму щоденнику ректор Станіславської